

Луценко Юрій Анатолійович,
науковий співробітник УНМЦ
практичної психології і соціальної роботи

ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Захист прав дитини це питання, яке перебуває у постійному фокусі діяльності працівників психологічної служби – практичного психолога і соціального педагога. Якщо психологи забезпечують дотримання прав дитини в частині захисту від психологічного насильства, соціальні педагоги – всі права, які пов'язані з соціальною сферою життєдіяльності дитини. Крім цього, останні представляють інтереси дитини в органах і службах у справах дітей, судах, що вимагає посиленої орієнтації в частині міжнародного, а особливо національного законодавства.

Соціальні педагоги навчальних закладів саме ті фахівці, котрі представляють інтереси дитини у разі загрозливих для неї умов перебування в сім'ї, ініціюють рішення про вилучення дитини з таких умов проживання, відстоюють інтереси дитини в суді, під час розлучень. За останні 10 років в українське законодавство було імplementовано низку міжнародних нормативно-правових актів. На сьогодні більшість фахівців залишаються необізнаними у сфері застосування норм міжнародного і національного законодавства у питаннях захисту прав дитини. Військові дії на сході України та велика кількість внутрішньо переміщених дітей поставили нові виклики перед соціальними педагогами як спеціалістами психологічної служби системи освіти. Ситуація ускладнюється і тим, що окремі питання захисту прав ВПО не врегульовані на рівні держави, а тому на місцях їх вирішення більше залежить від індивідуального фактору.

Як вказують результати проведених фокус-груп, більшість соціальних педагогів стикаються з питаннями встановлення статусу дитини чи сім'ї, вилучення дитини з сім'ї, позбавлення батьків батьківських обов'язків, оформлення документів щодо отримання пільг, безкоштовного харчування,

оздоровлення та інших. Кожне з окреслених питань потребує знань нормативної бази. Питання захисту прав дітей ускладнюється постійними реформами, частими змінами законодавства, реструктуризацією органів і служб, змінами функцій і пріоритетів. З 2015 року розпочато процес децентралізації влади, що передбачає пілотування і впровадження регіональних моделей діяльності органів і служб у справах дітей. Перевага таких моделей полягає у врахуванні локального досвіду в організації психологічного і соціального супроводу дитини, зменшенні бюрократичних процесів, скорочення шляху від клієнта до надавача послуг. Звичайно, ускладнення неминучі. Перш за все, за словами Уповноваженого Президента України з прав дитини Миколи Кулеби, це відсутність багатьох сервісів в районах і селах. Вказане ставить додаткові вимоги до соціальних педагогів до основних функцій котрих додається ще кілька – перенаправлення і робота за принципом «єдиного вікна». Виконання останньої функції не можливе без досконалого знання нормативно-правової бази.

Основним документом після Конституції України, котрий визначає основні права дитини є **Закон України «Про охорону дитинства»** від 26.04.2001 № 2402-III із змінами і доповненнями. В 2016 році Закон було доповнено важливими положеннями, перш за все в частині забезпечення прав дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Прикладом імплементації міжнародних норм у національне законодавство є внесення пункту про «дії в кращих інтересах дитини», що є важливим аргументом при вирішенні суперечок батьків відносно перебування дитини, питань вилучення дитини з сім'ї, пошуку оптимальних шляхів розвитку дитини. Важливими доповненнями є частини Закону щодо дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах (ст. 23 прим 1), заборону участі дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, Захисту дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів (ст. 30, 30-1 відповідно). Як вказано на сайті

Уповноваженого ВР України В.Лутковської, права дитини виділені окремими статтями Сімейного, Цивільного, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, а також регулюються такими законами, як «Про оздоровлення та відпочинок дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» тощо.

Відповідно до змін закону України «Про охорону дитинства» внесено низку уточнень в інші закони та підзаконні акти. Зокрема, в частину 3 статті 5 **Закону України «Про соціальні послуги»** від 19 червня 2003 року N 966-IV, внесено доповнення щодо послуг, які надаються дитині за місцем проживання, що важливо в теперішній час у частині децентралізації влади і покращенні системи послуг за місцем проживання.

Діяльність соціального педагога не можлива без налагодженої міжвідомчої і міжсекторальної взаємодії. Для підвищення ефективності соціальної роботи спеціаліст повинен забезпечити вплив/корекцію соціальної системи в цілому: сім'ї, мікросоціального оточення, кола друзів, колективу тощо. Таку функцію самотужки забезпечити не можливо, тому діяльність соціального педагога пов'язана з діяльністю фахівців органів і служб у справах дітей.

Функції, завдання і послуги служб, покликаних забезпечувати права і свободи дітей визначені **Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»** від 24 січня 1995 року N 20/95-ВР зі змінами та доповненнями. Знання вказаного Закону дозволяє вибудовувати міжсекторальну і міжвідомчу взаємодію в конструктивному руслі. На практиці окремі представники органів і служб у справах дітей висувають неправомірні вимоги до соціальних педагогів щодо надання даних про пророблену роботу, первинних документів, звітів. Соціальний педагог начального закладу надає необхідні матеріали виключно представникові прокуратури у випадку, коли обвинуваченою, потерпілою є дитина, або вона підозрюється у скоєнні правопорушення/злочину. В інших випадках соціальний педагог готує витяг про результати обстеження ЖПУ, надає

виписку про результати роботи з дитиною, узагальнену характеристику. Первинні документи при цьому нікому не передаються.

З метою підвищення ефективності міжвідомчої і міжсекторальної взаємодії соціальних педагогів зі спеціалістами органів і служб у справах дітей Міністерством освіти і науки України спільно з Українським НМЦ практичної психології і соціальної роботи було розроблено «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей» (лист Міністерства від 28.10.14 №1/9-557).

Найчастішим питанням, яке об'єднує фахівців органів і служб у справах дітей з соціальним педагогом, є вилучення дитини з сім'ї у випадках прояву всіх форм насильства. У таких випадках діяльність регулюється положеннями **Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»**. Зокрема, у змісті ст. 1 «Визначення термінів» даються визначення видів насильства. Найчастіше предметом розгляду стають факти фізичного насильства над дитиною, які простіше виявити (синці, подряпини, рани та ін). Ознаки сексуального чи психологічного насильства виявити складніше. Для цього соціальний педагог має стати довіреною особою для дитини, дотримуючись при цьому етичних норм професійної діяльності. Підстави для вжиття заходів з попередження насильства описані в статті 4 вказаного закону. Визнання європейських стандартів в частині захисту прав дитини сприяє відходу від практики замовчування виявлених фактів насильства, які раніше впливали на зниження рейтингу навчального закладу. Така практика не відповідає європейським стандартам реагування на факти насильства в сім'ї чи школі. В навчальному закладі найчастіше трапляються випадки психологічного (булінг, ігнорування, нехтування, стигматизація, таврування тощо) та економічного (вимагання речей, грошей) виду. З огляду на профілактику вказаних видів навчання до навчального закладу слід запросити представника поліції з лекторієм про правові наслідки скоєння насильства. У випадках прямої загрози життю і здоров'ю дитини

приймаються невідкладні заходи щодо вилучення дитини, розділення з кривдником, створення безпечних умов перебування.

Одним з останніх важливих документів для застосування у практичній діяльності соціального педагога є **спільний наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України і Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»** від 19.08.2014 № 564/836/945/577 (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10 вересня 2014 р. за № 1105/25882). Зокрема у його змісті розкриваються повноваження кожного органу у випадку виявлення фактів насильства. Повноваження закладів освіти визначені у п.4 III-го розділу вказаного наказу. Фактично робота з жертвами насильства передбачає прості і невідкладні заходи: 1) припинення факту насильства; 2) психологічна робота з усіма учасниками ситуації, але в першу чергу з жертвою щодо відновлення; 3) профілактика вчинення насильства в майбутньому. З практики роботи психологів відомі факти, коли керівники навчальних закладів примовчують факти насильства, оскільки це впливає на показник рейтингу навчального закладу. Така позиція йде всупереч ст. 3 Конвенції ООН про права дитини, яка проголошує дії у кращих інтересах дитини, а тому практичний психолог, соціальний педагог мають чітко відстоювати професійну позицію щодо роботи з фактами насильства.

Питання захисту прав дитини відображено у низці загальнодержавних програм. Зокрема **Законом України «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року від 05.03.2009 № 1065-VI** визначено основні пріоритети у царині охорони дитинства в медичній, соціальній сферах, освіті, культурі та ін. Як вказують у періодичних звітах правозахисники, виконання вказаної програми носило більше декларативно-формальне виконання, оскільки кошти на заплановані заходи не виділялися.

Дітям, котрі перебувають у складних життєвих обставинах, завжди необхідна особлива увага соціальних педагогів. Дії спеціалістів психологічної служби системи освіти щодо супроводу таких дітей плануються з урахуванням норм низки нормативних документів. До останніх належить **постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)»** від 21 листопада 2013 р. №896. Для соціальних педагогів важливим є зміст статті 4 вказаної постанови, у змісті якої визначаються категорії сімей, осіб, котрі перебувають в СЖО: «До сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї (особи), які не можуть самотійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин:

- 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;
- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї (особи);
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- 4) відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї (особи), насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);
- 5) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї (особи), що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;
- 6) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї (особа) частково або повністю не має здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;
- 7) ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;
- 8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;

9) стихійне лихо;

10) дискримінація осіб та/або груп осіб.

Статтею 5 визначені потенційні отримувачі соціальних послуг – це сім'ї:

1) членами яких є:

одинокa матір (батько);

діти, розлучені із сім'єю, які не є громадянами України і заявили про намір звернутися до компетентних органів із заявою про визнання біженцем;

інваліди та діти-інваліди;

особи, у тому числі діти, які постраждали від насильства, жорстокого поводження та торгівлі людьми;

батьки, у яких діти відібрані без позбавлення батьківських прав;

батьки, які подали заяву про розлучення або перебувають у процесі розлучення;

батьки - трудові мігранти;

засуджені до покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, або особи, що повернулися з місць позбавлення волі або перебувають у місцях попереднього ув'язнення;

2) опікунів (піклувальників) дітей, розлучених із сім'єю;

3) у яких діти перебувають в інтернатних закладах або оформляються до них;

4) що виявили намір відмовитися від новонародженої дитини.

Постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 р. № 866 і «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866» від 22 жовтня 2014 р. № 624 опосередковано відносяться до діяльності спеціалістів психологічної служби системи освіти, однак є важливими для розуміння цілісного алгоритму роботи з дитиною (сім'єю), розподілу повноважень і підпорядкування.

Питання захисту прав, нарахування пільг дітям-сиротам, дітям позбавленим батьківського піклування, особам з їх числа нормативно закріплені **Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»** (зі змінами та доповненнями) від 13.01.2005 N 2342-IV та **постановою Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»** від 5 квітня 1994 р. N 226.

Гарантії прав і свобод внутрішньо переміщених дітей декларовані у змісті **Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»** (Відомості Верховної Ради України, 2015 р., № 1, ст. 1; із змінами і доповненнями). У ньому зокрема визначено порядок взяття вказаних осіб на облік, питання реєстрації проживання та інші важливі питання. Зокрема в ст. 7 визначено гарантії щодо забезпечення реалізації прав зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту.

Інші нормативно-правові документи якими забезпечуються права внутрішньо переміщених осіб відображені на сайті <http://donbasssos.org>

Права дітей інвалідів, як і вищезгаданих категорій дітей, потребує підвищеного рівня знань законодавства для належного обстоювання їх прав.

Важливою віхою у лобіюванні прав дітей з інвалідністю стало прийняття постанови КМУ **«Про затвердження Державної цільової програми “Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів” на період до 2020 року»** від 01 серпня 2012 року № 706. Серед завдань і заходів які стосуються освіти на реалізацію програми визначені: *передбачення у навчальних програмах загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти навчальних курсів “Інваліди: етичне спілкування, супровід, допомога”,*

тематичних занять із вивчення положень Конвенції про права інвалідів і розроблення навчально-методичних посібників до них з метою підвищення рівня поінформованості населення про особливі потреби інвалідів, формування поваги до їх прав, особистості та гідності, Розроблення і поширення методичних посібників з питань виховання та розвитку дітей з ураженням органів зору, слуху, опорно-рухового апарату, з розумовою відсталістю та психічними розладами, які мають особливі освітні потреби, для педагогів і батьків таких дітей та забезпечення розміщення електронних версій зазначених посібників на власних веб-сайтах, розроблення та затвердження навчальних програм для дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, забезпечення дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів матеріально-технічною базою, адаптованою для навчання осіб з різними формами інвалідності, у тому числі: підручниками (видання підручників для загальноосвітніх навчальних закладів (шкіл-інтернатів) для дітей з ураженнями органів зору (підручники для 1—11 класів), органів слуху (підручники для (1—9 класів), дітей з розумовою відсталістю (підручники для 1—4 класів), для інтенсивної педагогічної корекції (підручники для 1—4 класів), комп'ютерними навчальними програмами та програмами загального призначення для дітей з ураженнями органів зору та слуху засобами навчання та обладнання предметних кабінетів (фізики, математики, хімії, біології, географії, історії та правознавства, кабінетів початкових класів, інформатики, трудового навчання) наочно-дидактичними матеріалами та обладнанням для навчання дітей з ураженнями органів зору та слуху, оснащення меблями, пристосованими для навчання дітей з ураженнями опорно-рухового апарату... тощо.

Найчастіше соціальних педагогів цікавлять питання пов'язані з нарахуванням пільг, матеріальної допомоги, встановлення статусу тощо. Відповідно до статті 1 **Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»**, право на державну соціальну

допомогу мають інваліди з дитинства і діти-інваліди віком до 18 років. Соціальний захист інвалідів з боку держави полягає у наданні грошової допомоги, засобів пересування, протезування, орієнтації і сприйняття інформації, пристосованого житла, у встановленні опіки або стороннього догляду, а також пристосуванні забудови населених пунктів, громадського транспорту, засобів комунікацій і зв'язку до особливостей інвалідів. Грошова допомога виплачується у відповідності до статті 2 Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» державна соціальна допомога призначається на дітей-інвалідів віком до 18 років у розмірі 70 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Вказаним законом встановлюється, що на дітей-інвалідів державна соціальна допомога призначається на строк, зазначений у медичному висновку, який видається у порядку, встановленому Міністерством охорони здоров'я України, але не більш як по місяць досягнення дитиною-інвалідом 18-річного віку. Надбавка на догляд за дитиною-інвалідом установлюється в розмірі: на дитину-інваліда віком до 6 років – 50 відсотків прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років, на дитину-інваліда віком від 6 до 18 років – 50 відсотків прожиткового мінімуму для дітей віком від 6 до 18 років. Але надбавка на догляд за дитиною-інвалідом віком до 18 років призначається одному з батьків, усиновителів, опікуну, піклувальнику, які не працюють і фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом.

Соціальний педагог і практичний психолог – фахівці, котрі у першу чергу долучаються до створення моделі інклюзивного навчання. На сьогодні право дитини-інваліда на навчання забезпечується по різному з огляду на персональне розуміння адміністрацією закладу, психологами, іншими батьками потреб і можливостей такої дитини. 05.06.14 року було прийнято Закон України «**Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання**», у змісті якого конкретно визначено способи включення дитини з особливими потребами в умови

навчального закладу.

Інші важливі законодавчі нормативні акти щодо забезпечення прав дитини інваліда можна знайти на сайті Національної Асамблеї інвалідів України за посиланням: <http://naiu.org.ua/zakonodavstvo/> та на сайті ВФ «Крок за кроком» <http://www.ussf.kiev.ua/ielegalframework/>

Доволі часто до соціального педагога навчального закладу звертаються батьки, опікуни з юридичними запитаннями. Компетенцій фахівця не завжди вистачає для надання змістовних відповідей, тому соціальний педагог повинен вільно орієнтуватися в ресурсах, наявних в області, районі, місті, селі. Зокрема, щодо правових питань варто використовувати наявну мережу центрів безоплатної правової допомоги. Вказані центри в Україні діють близько 8 років, їх розташування відображено на карті за посиланням: <https://minjust.gov.ua/ua/news/47372>. На першому етапі кілька таких центрів було створено за підтримки МФ «Відродження», потім запроваджено їх мережу по всій території України з підпорядкуванням Міністерству юстиції України. З огляду на послуги вказаних центрів важливим є викладення Пункту 2 частини першої статті 14 (Відомості Верховної Ради України, 2011 р., № 51, ст. 577) у новій редакції: «діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, – на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 цього Закону».

Посилання на використані джерела:

1. Закон України «Про охорону дитинства»
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
2. Закон України «Про соціальні послуги»
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
3. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>
4. Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з

дитинства та дітям-інвалідам»

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2109-14>

5. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>

6. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року № 2789-III

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>

7. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

8. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

9. Закон України «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року»

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.

10. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

11. Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей»

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/375-17>»

12. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» від 05.06.2014 № 1324-VII

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1114-19>

13. Закон України «Про безоплатну правову допомогу»

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)»

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF>

15. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>

16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/226-94-%D0%BF>

17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми “Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів”»

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/706-2012-%D0%BF>

18. Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України і Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14>